

PREDMET FILOZOFIJE JEZIKA

NENAD MIŠČEVIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 800.1
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1983-10-05

Filozofija jezika bavi se jezikom prvenstveno polazeći od aspekta značenja. Zbog toga je za nju posebno važna izgradnja (filozofski utemeljene) teorije značenja. Skiciran je najopćenitiji program izgradnje takve teorije koji rezimira na zajedničkoj osnovi više rivalskih programa koji se susreću u literaturi. Izdvojene su tri etape izgradnje teorije značenja: analiza govorne djelatnosti, izbor i analiza središnjeg tipa govorne djelatnosti (ovdje je to, kao što je uobičajeno, akt »tvrđenja«) i opis mehanizama referencije. Izloženi su neki od radikalnijih prigovora takvom programu. Na kraju je izabran jedan prigovor odnosno problem, naime pitanje tretmana semiotičkog objekta i naznačeno je na koji način bi problem trebalo da se riješi.

Jedna od karakteristika suvremene filozofije jest značajno mjesto koje u njoj zauzima jezik i značenje. Argumenti kojima su se služili i kojima se služe pobornici stava o središnjoj važnosti jezika za filozofiju ujedno izriču ili impliciraju neke zahtjeve na filozofiju jezika:

— jezik je »kraljevski put« do svijeta i stvari; proučavajući funkcioniranje jezika učimo nešto bitno o svijetu (zahtjev: filozofija jezika treba da analizira ontologijske obveze našeg govora)

— jezik je medij mišljenja i spoznaje, i misli su nam dane jedino preko jezika (zahtjev: filozofija jezika treba da analizira odnos jezik — istinitost i odnose svijesti i značenja)

— govorna djelatnost je egzemplaran vid prakse i uzorni slučaj interakcije (zahtjev: filozofija jezika treba da analizira imanentnu praktičku racionalnost komunikacije).

Ono što čini specifičnost filozofije jezika (u odnosu na druge discipline koje se bave jezikom) jest to da filozofija pokušava zadovoljiti zahtjeve navedene vrste i da to čini polazeći od značenja kao središnjeg vida jezika.

U novijoj filozofiji jezika često se zadaće filozofskog razmišljanja o jeziku formuliraju polazeći od zamisli o teoriji značenja. U našem kratkom prikazu skicirat ćemo tri srodne teme:

I) način na koji se obično shvaća program izgradnje teorije značenja. Ovakav program često je implicitan u filozofskoj literaturi, obično se pretpostavlja kao nešto poznato ili samorazumljivo, ili se pak brka sa specifičnim programima pojedinih teorija (npr. izgradnja kauzalne teorije značenja), tako da samo formuliranje programa može biti od koristi za pojašnjavanje osnovnih pitanja.

II) prigovori koji se mogu postaviti takvom općem programu. Neki od tih prigovora su formulirani u literaturi, a neki su ostali implicitni, zbog toga što se diskusije obično vode među pristašama programa, pa se »izvanjska« pitanja niti ne stižu postaviti. Naznačit ćemo i pravce eventualnih odgovora na prigovore.

III) proširenja programa teorije značenja na područja koja izgledaju strana takvom programu.

I TEORIJA ZNAČENJA

Teorija značenja treba prije svega da odgovori na pitanje što je to zahvaljujući čemu uopće iskazima pripisujemo značenje, zahvaljujući čemu ih razumijevamo i interpretiramo. Nadalje, ona treba da покаže kako su značenja međusobno povezana i da otkrije sistem u toj povezanosti, ako taj postoji. Rješavajući te zadatke teoretičar treba da uzima u obzir stanovite zahtjeve koje pred njega postavljaju naše elementarne pretpostavke o upotrebi jezika: teorija značenja treba da barem u načelu objasni to da smo u stanju naučiti jezik i služiti se njime (uzimajući pritom u obzir uobičajene načine na koje dijete uči jezik, zatim činjenicu da je normalni govornik kreativan u formiranju rečenica, da može, dakle, bez poteškoća izgraditi rečenicu koju nije čuo iz elemenata koji su mu poznati i isto tako prepoznati »novu« rečenicu i ocijeniti njezinu pravilnost, zatim to da su zahtjevi komuniciranja vrlo raznovrsni i da jezik uglavnom zadovoljava većinu tih zahtjeva).

Opisat ćemo u najgrubljim crtama kako bi trebala izgledati takva teorija. Razlikujemo tri etape:

a) neposredni predmet proučavanja nisu izolirani iskazi ni rečenice već konkretna, društveno realizirana govorna djelatnost, govor kao komunikacija i kao dio širokog spektra socijalne interakcije. Ima teoretičara koji drže da se već na toj, vrlo širokoj razini, može izgraditi teorija značenja — značenje bi, po njima bilo funkcija govornikove komunikacijske namjere. Međutim, dosadašnji pokušaji u tom pravcu suočili su se s velikim poteškoćama, i vjerojatno je da je ova globalna razina previše široka i općenita da bi nam bez daljnje analize pružila odgovor na pitanje o naravi značenja.

Zadatak teorije na toj razini jest da izgradi sistematsku sliku različitih govornih akata koje govornici obavljaju komunicirajući (iskaz, zapovijed, zabrana, molba itd.).

b) Među govornim aktima izdvaja se akt tvrđenja kao akt koji je od središnje važnosti za teoriju značenja. Važnost tvrđenja i tvrdnje može se obrazložiti kako pogledom na sam problem, tako i pozivajući se na filozofske i znanstvene zahtjeve.

Tvrđenje je čin u kojem se nešto tvrdi o stvarima i činjenicama, u kome se smjera (ili barem postupa kao da se smjera) na istinitost i objektivnost. Ova usmjerenost donosi tvrđenju značajne prednosti pred ostalim govornim aktima (i tvrdnji pred ostalim iskazima):

— tvrđenje je orijentirano spram zbilje i tvrdnja vezuje govor uz svijet o kojem se govori

— tvrđenje prenosi informaciju, i tako predstavlja onaj vid komuniciranja u kojem se prenosi spoznaja i znanje

— pod pretpostavkom da predmet na neki način moramo upoznati da bismo se prema njemu odnosili čuvstveno ili voljno, onda je spoznajni aspekt kojeg zastupa tvrdnja primaran u analizi i razumijevanju komuniciranja.

Središnja uloga tvrdnje za razumijevanje značenja prepoznata je na samim počecima filozofije jezika. Parmenid i Platon mogu se shvatiti kao da zastupaju slična stajališta, a kod Aristotela isticanje tvrdnje je eksplicitno i nedvojbeno. U *Organonu* (spis »O tumačenju«) on razlikuje više vrsta »logosa« i onda izdvaja »logos apofantikos«, govor kojim se nešto o nečem tvrdi (*legein ti kata tinos*), i koji onda postaje u *Organonu* jedinim predmetom njegova zanimanja.

Dodatnu potvrdu pretpostavke o središnjoj ulozi tvrdnje pružaju podaci iz lingvistike (transformacijska gramatika) gdje se obično indikative tretira kao jednostavne i osnovne, a ostali načini se iz njih izvode transformacijama.

Predmet istraživanja u drugoj etapi je onda struktura tvrdnji, način na koji se složene tvrdnje izgrađuju od jednostavnih. Glavni regulativni princip ovdje je »načelo složivosti« (princip kompozicionalnosti): značenje složenih tvrdnji ovisi o značenju njihovih sastavnih dijelova i o načinu na koji su ovi sastavljeni. Načelo se može shvatiti u širokom smislu tako da tvrdi postojanje neke sustavne veze, ili u uskom (vjerojatno neopravdano uskom) smislu po kojem ova veza mora biti funkcionalna ovisnost: značenje cjeline bilo bi funkcijski ovisno o značenju dijelova.

c) U trećoj etapi predmet istraživanja jest sam mehanizam značenja, i to na elementarnoj razini jednostavnih tvrdnji i rečenica. Većina teoretičara se slaže s time da značenje ima neke veze s istinitošću, a neki drže da je ta veza posve neposredna: navesti značenje neke rečenice znači navesti uvjete njezine istinitosti.

Uobičajeni naziv za odnos između riječi i predmeta na koju se riječ odnosi jest »referencija« — isto tako za rečenicu se kaže da »referira« na neko stanje stvari (Frege smatra da rečenice referiraju na istinitost ili lažnost, a ima i drugačijih shvaćanja). Teorije koje pojam značenja svode na referenciju nazivaju se teorijama referencije, druge uzimaju u obzir osim izravne veze jezik-predmet i načine danosti predmeta ili načine na koji predmet predstavljamo u svojoj spoznaji, i o njima se govori kao o teorijama smisla.

Među mehanizmima referencije obično se spominju dva: govornik može referirati na neki predmet tako da se pozove na zajednička znanja o pojmu pod koji potpada taj predmet ili na neki dovoljno određeni opis (teorije deskripcije), ili tako da se uključi u uzročni lanac koji vodi od predmeta do riječi (govornik je zamijetio predmet i imenovao ga) i od jedne upotrebe riječi do druge (govornici u nizu predaju jedan drugome kraj lanca): ono što čini značenje riječi jest taj neprekinuti niz prenošenja (uzrokovna ili kauzalna teorija).

U svojem završenom obliku teorija značenja bi sistematizirala rezultate navedenih triju etapa: prvo, analizu mehanizama referencije i smisla, zatim, teoriju o tome kako se jednostavni elementi kombiniraju u složene cjeline i na kraju izvještaj o tome kako sa spoznajnog aspekta jezika, oprimjerenog u tvrđenju, prelazimo na ostale, te uvid u globalnu strukturu govorne prakse.

II PRIGOVORI, PROBLEMI, APORIJE

Iako je naznačeni program teorije značenja vrlo širok i općenit, on ni izdaleka ne iscrpljuje mogućnosti pristupa jeziku. Čak i na toj razini posvemašnje općenitosti i prilične neodređenosti dade se formulirati niz prigovora koji ujedno upućuju na alternativna stajališta. Skicirat ćemo neke od načelnih i radikalnijih prigovora. Radi se o dvije grupe prigovora: jedni dovode u pitanje hijerarhiju koja je prešutno prisutna u programu (program favorizira neke probleme i neke pristupe, a druge tretira kao drugorazredne i derivirane), dok drugi dovode u pitanje »čistoću« i jednoznačnost razlikovanja i jedinstvenost definicija. Prvu grupu prigovora smjestili smo na plan naše prve i druge etape, a drugu na plan treće etape, teorije referencije.

a) prva etapa — govorna djelatnost

Program izgradnje teorije značenje predviđa mogućnost takve analize govornih radnji pri kojoj se iz govornih radnji dade izlučiti njihov iskazni sadržaj, a iz ovoga opet njegova značenjska jezgra. Ne ulazeći u to koji ćemo aspekt izabrati kao našu značenjsku jezgru, prigovarač može dovesti u pitanje samu operaciju razdvajanja i apstrahiranja. On može inzistirati na tome da je govorna djelatnost »živi totalitet«, ili, manje metaforički, da se praktički (djelatni, kooperativni, motivacijski itd.) vidovi značenja ne mogu i ne smiju zanemariti čak i pri svjesnom apstrahiranju, i da iskazi promatrani u izolaciji gube s v a k i s m i s a o, a ne samo praktičku poantu.

Nadalje, za izvođenje programa važno je da nam bude dozvoljeno da u iskazu odvojimo aspekt koji čini njegovo značenje od stilskih aspekata (»ukrašavanja«, varijacija ili retoričkog formuliranja). Prigovarač može pokušati da nam zabrani takvo odvajanje, s obrazloženjem da u govoru ne postoji stilski nulta razina, da je tobožnji goli značenjski aspekti i sam nešto što pripada stilu (neutralnom stilu).

Ovi prigovori dovode u pitanje i samo započinjanje izvođenja programa, i od vitalne je važnosti za daljnju raspravu da se na njih nađe primjeren odgovor.

b) druga etapa — analiza tvrdnje i sudjenja

Na ovoj razini spominjemo dva prigovora.

Prvi se neposredno tiče statusa tvrdnje. Prigovarač može dovesti u pitanje primat tvrdnje i to na jednoj ili više razina:

— tvrdjenje nije primarno vremenski i u poretku učenja (prve upotrebe jezika kod djeteta su ekspresivne ili imperativne — izražavanje potrebe ili želje, a iako učenje jezika može početi pokazivanjem na predmete i izricanjem naziva, ono brzo biva kanalizirano praktičkim potrebama koje »tvrdjenja« potiskuju u drugi plan)

— tvrdjenje nije primarno u poretku razumijevanja, već je ravnopravno s ostalim tipovima akata

— tvrdjenje nije ni jedini ni uzorni akt upotrebe čak ni indikativnih rečenica, koje na prvi pogled izgledaju kao skrojene za tvrdnju (nije jedini jer postoje i drugi, kao što je izricanje u šali, pri glumi i slično, i nije uzorni, jer je najviši i paradigmatički tip jezične tvorbe

jezično umjetničko djelo, a u književnosti nemamo posla s pravim tvrdnjama već sa složenijim ali nereferencijalnim i neistinosnim rečenicama).

Štoviše, prigovarač može dovesti u pitanje vezu tvrđenja i istinitosti i za ozbiljne tvrdnje.

Druga vrsta prigovora ne tiče se neposredno tvrđenja, ali barem po indirektnim vezama spada u drugu etapu. Postoje mnogi kulturalni objekti — književna djela, zgrade, skladbe, odora — koji, iako ne pripadaju nekom jeziku, ipak mogu biti tretirani kao simbolički sustavi. Nazvat ćemo takve predmete semiotičkim objektima. Pokazalo se da semiotički objekti pokazuju mnoge analogije s jezičnim tvorbama, tako da je semiotički pristup vrlo plodan u humanističkim disciplinama. Međutim, semiotički objekt upravo nije analogan tvrdnji i ne stoji u nekom odnosu spram istine. Prigovarač onda može reći da smo, pretjerano ističući »tvrđenje« izabrali onaj vid jezika koji se ne može poopćiti na druge simboličke sustave, a zanemarili baš one aspekte koji jezik čine univerzalnom paradigmom za razumijevanje kulture i metodologijskom niti vodiljom za društvene znanosti.

c) treća etapa — teorija referencije

Prigovarač može dovesti u pitanje pretpostavku o tome da postoji jedinstveni mehanizam referencije, i čak pretpostavku da postoji neki ograničen broj i pregledni sklop mehanizama referencije. Najpoznatiji oblik takve kritike je onaj koji se poziva na pluralitet »jezičnih igara« ili pluralnost diskursa: svakom području ljudske djelatnosti odgovara neki oblik diskursa, a ne postoji diskurs koji bi ih ujedinio niti se može izgraditi jezik (metajezik) na kojem bismo mogli pokušati nabrojiti i analizirati njihove zajedničke crte.

Nadalje, može se dovesti u pitanje načelo složivosti. Iako je pretpostavka o tome da se jezik izgrađuje rekurzivno prvobitno trebala služiti tome da objasni kreativnost govornikovu, moguće je ovo dvoje — kreativnost i rekurzivnost — suprotstaviti jedno drugom. Prigovarač onda tvrdi: ne postoji jedinstveno pravilo po kojem se značenje dijelova slažu u značenje cjeline, veze unutar diskursa nisu mehaničke (nisu čak ni pregledne), veze se može pronaći samo među segmentima diskursa, a globalne povezanosti ne postoje i slično.

Konačno, može se dovesti u pitanje predodžba o tome da svaki izraz posjeduje neko određeno značenje. Ako smo dovoljno osjetljivi na nijanse u značenju možemo svaku nijansu tretirati kao novo značenje, ako nas u govoru zanima metafora i stvaranje novih smislenih veza, može nam se činiti da je jezik prvenstveno metaforičan i mnogo gipkiji no što to pretpostavlja program teorije značenja.

* * *

Na većinu naznačenih prigovora postoje uobičajeni načini odgovaranja: ponajprije, da svaka spoznaja traži razlikovanje i da nema spoznaje bez apstrakcije (protiv prigovora koji se zasnivaju na cjelovitom karakteru govorne djelatnosti), zatim, da analiza treba da počne od nečega i da prema tome dade prednost jednom dijelu ili jednom

aspektu, a da akt tvrđenja ima nesumnjivih dobrih svojstava, i konačno, da u jeziku mora postojati neki red i temeljna jednoznačnost jer inače jezik ne bismo mogli učiti niti bismo mogli komunicirati.

Međutim, ovi su odgovori isuviše negativni i općeniti. Jedini uvjerljiv način da se na njih odgovori bio bi da se iznađe metoda kojom bi teorija značenja mogla analizirati, objasniti i rasvijetliti sporne slučajeve.

Pokušali smo skicirati takav odgovor na jednu poteškoću, naime na problem semiotičkog objekta.

III POJAM ZNAKOVNOG SUSTAVA

Istraživanja na području kulture, umjetnosti i književnosti često se pozivaju na znanost o znakovima, semiotiku, kao na metodologijski uzor. Semiotička analiza, recimo odjeće ili slike, glazbenog djela ili neke zgrade, polazi od toga da i tu imamo posla s jezikom, u širem smislu riječi. Isto tako, neko književno djelo, recimo lirski pjesma, analizira se na sličan način: ne samo da je pjesma sačinjena od ili pomoću riječi-znakova, već je i ona sama »znak« i posjeduje strukturu analognu strukturi jezika.

Razlike između ovakvih objekata i jezičnih iskaza koji tvore standardni predmet teorije značenja su višestruke. Navodimo tri koje su očevidne. Pod »jezičnom tvorбом« podrazumijevat ćemo iskaz (primjer: »rečenica«), a pod »semiotičkim objektom« neki predmet semiotičkog proučavanja, zgradu, sliku, neku sonatu, shvaćene kao »znak«:

1) Temeljna dimenzija značenja jezične tvorbe ima neke veze s istinitošću, u glavnom slučaju — tvrdnji — ta je veza izravna i ona je odgovorna za pripisivanje značenja jezičnoj tvorbi. U slučaju tipičnog semiotičkog objekta pitanje istinitosti se uopće ne može postaviti.

2) U slučaju iskazivanja višesmislenost je slučajna i »izvanjska« pojava, i uvijek možemo barem u načelu zacrtati program dezambiguiranja — razdvajanja značenja i preciziranje svakog od njih. U slučaju semiotičkog objekta višesmislenost je pravilo, a ako je riječ o umjetničkom djelu, onda interpretacija u načelu nastoji da: a) umnožava značenja, i b) povezuje i isprepliće značenja.

3) Semiotički objekt zadovoljava načelo složivosti samo na vrlo neodređen i nejasan način. Sigurno je da veza između značenja cjeline i značenja elemenata nije mehanička ni rekurzivna, a sustavna je u tom smislu da možemo nazrijeti neki sustav, ali ne i reproducirati ga i analizirati.

Čini se da je prva razlika kobna za svaki pokušaj ujedinjavanja pristupa (u kratkoj povijesti odnosa semiotike i teorije značenja konstatiranje ili naslućivanje te razlike uglavnom je davalo povoda za međusobne optužbe i povremene uvrede). Načelno pitanje onda glasi:

Definirali smo značenje polazeći od istinitosti, a jezik opisali polazeći od značenja. Možemo li onda semiotički objekt, koji nije karakteriziran istinitošću (ni izravno ni posredno) smatrati nečim analognim jezičnoj tvorbi i pod kojim uvjetima?

Ovako jednostavno postavljanje pitanja pomaže nam da uočimo gdje leži formalni vid problema. Imamo niz utemeljenja:

istinitost — značenje — jezik — iskaz i semiotički objekt (recimo, neku zgradu) koji po strukturi liči jezičnoj tvorbi, ali čija »gramatika« ne liči gramatici jezika, i koji nije utemeljen u istinitosti:

znakovni sustav — semiotički objekt — istinitost — značenje — jezik — iskaz

Drugim riječima, neka zgrada može podsjećati na neku jezičnu tvorbu, arhitektonsko znakovlje već manje podsjeća na jezik, a glavni aspekti jezika, značenje definirano u terminima istinitosti, uopće ne važe za arhitekturu.

Očito je da odnosi ovdje nisu tranzitivni (i da se o utemeljenju ovdje govori u prenesenom smislu).

Predlažem da se problem riješi tako što ćemo pretpostaviti da su pojedini aspekti jezika relativno samostalni, čak odvojivi. Naša teza glasi:

Jezik kao cjelina može se shvatiti samo polazeći od teorije značenja. Međutim, kad neka jezična forma stekne značenje, time njezina ostala svojstva nisu izbrisana, već mogu dapače dobiti na izrazitosti (jasnije zamjećujemo i razlikujemo glasove materinskog jezika nego li stranog, i stranog poznatog jasnije nego li nepoznatog). Ona su sposobna za autonomni razvitak, u većoj ili manjoj mjeri. Tako strukturalna svojstva jezika imaju konačno »opravdanje« u tome što doprinose značenju cjeline (načelo složivosti), ali mogu funkcionirati i izvan konteksta opravdanja: sličnost strukture između jezika i, recimo, arhitekture, dovodi do toga da ovu zamjećujemo kao analognu jeziku.

Prihvatimo li pretpostavku o odvojivosti, možemo onda zacrtati obrise dodatnog programa: naći vezu i međustupnjeve koji povezuju svakodnevnu i indikativnu upotrebu jezika s funkcioniranjem jezika u umjetničkom djelu i u »znakovnim sustavima« kakve proučava semiotika kulture i umjetnosti.

Napominjemo na kraju da nam se čini kako bi pretpostavku o odvojivosti trebalo nadopuniti još jednom: pretpostavkom koja tvrdi da osamostaljena svojstva ili strukture opetovanom primjenom i variranjem stvaraju neke vrste »ciklusa« koji pojačava upravo ovu dimenziju autonomije. No, ovu je pretpostavku potrebno precizirati i očistiti od metaforike.

Nenad Mišćević: THE SUBJECT OF THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE

Summary

The central topic of the philosophy of language is the issue of meaning. Therefore, many philosophers concentrate on the problems of an adequate, philosophically well-based and interesting theory of meaning. We resume here some well-known programs for a theory of meaning placing the emphasis on their common core. We list and briefly discuss three stages of the relevant theory-construction: analysis of communicative activities (speech acts and the like), the singling out of assertion as the central and paradigm act-type, and finally laying down the groundwork of a theory of reference. Further we list some far-reaching objections sometimes raised in connection with the program. The last part is devoted to one of these objections and to the issue it raises: is the idea of general semiotics compatible with a theory of meaning based on reference and/or truth?